

К. В. Рудченко

Мелітопольський державний педагогічний університет

ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ СТЕПОВОГО ЛІСОРозВЕДЕННЯ

Провіцилізовані економічні причини розвитку степного лесоводства с початка ХІХ ст. на Юге України, главной из которых было благоприятное влияние лесных насаждений на общее смягчение климата, что способствовало повышению эффективности сельского хозяйства.

На початку ХІХ ст. у степових районах України посилюється інтерес до ідеї розведення лісу, що зумовлюється певними обставинами. У цей період саме економічний аспект був головним у степовому лісорозведенні. Користь від лісонасаджень у степових районах уже доведена багатьма видатними науковцями, серед яких В. В. Докучаєв, Г. М. Висоцький, Ф. К. Арнольд, І. Я. Данилевський та ін.

На жаль, існує недостатньо інформації про економічні причини виникнення степового лісорозведення. Але архівні матеріали, наукові видання, праці вчених, зацікавлених лісорозведенням, залишили інформацію про економічну вигідність вирощування лісових насаджень у ХІХ ст. в степу. Серед авторів праць ХІХ ст., які розглядали це питання, були І. П. Полетаєв¹, А. А. Ісаєв, Ф. П. Кеппен², Л. Д. Барк³, Й. Й. Корніс. У ХХ ст. економічний аспект, як одну з причин степового лісорозведення, висвітлювали В. Я. Колданов⁴, С. А. Генсірук⁵ та М. М. Степанов⁶.

З початком заселення степових районів України та освоєння нових земель скорочувалися площі природних лісів, попит на деревину різко зростав. У степу щорічно з'являлися нові переселенці, яких приваблювали сприятливі умови для життя й господарювання, але водночас виникали труднощі через відсутність необхідного лісу. Шляхів його доставки (крім Дніпра) майже не було, ліс був надто дорогий. Все це спонукало приватних власників і державу до лісорозведення⁷.

Отже, на початку XIX ст. головною причиною, яка змушувала поміщиків та чиновників розводити ліси, була гостра нестача деревини. Тому в цей період спостерігаються численні, але розрізнені спроби лісорозведення у степах, пошуки і розробки деяких практичних прийомів садіння лісу. Проте лісорозведення як організованого державного заходу ще не було.

Ініціаторами степового лісорозведення стали колоністи – меноніти, які мали прибуток від лісонасаджень на заселених ними степах. Так, про економічний аспект ішлося в журналах Міністерства державного майна. В одному з них зазначено, що в 1850-х рр. серед менонітів– поселенців уже існувало лісорозведення з метою використання з часом лісу як деревини⁸. В іншому журналі вказується лише на те, що однією з причин заснування Бердянського лісництва була нестача деревини в цій місцевості. Тому державою планувалося таким чином зменшити ціну на дрова в степових районах⁹.

У 1843 р. у менонітських колоніях на р. Молочній у розсадниках знаходилося 931 131 дерево, було продано – 100 650 шт. на суму 1 370 крб сріблом¹⁰. Деякі цифри наводив сам меноніт Йоган Корніс, який був головою Молочанського товариства сільського господарства. Так, у 1846 р. із шкілок було продано 202 538 дерев та отримано за них 3 574 крб 48 коп. сріблом¹¹. Також відзначалося, що розведення лісу йшло дуже успішно. До 1847 р. було висаджено 636 579 дерев, крім того, 752 248 дерев в розсадниках, з яких у 1847 р. було продано 212 853 шт. на суму 2 792 крб 55 коп. сріблом¹².

Серед інформації про лісорозведення в Херсонській області І. Полетаєв наводив дані про прибутки від розведення білої акації, які становили близько 9%. Він писав, що деякі породи (дуб, біла акація, клен та шовковиця) вигідніше було вирощувати сівбою. Для характеристики вигідності такого вирощування порівнюються прибутки від казенних лісів у 1866 та 1879 рр. Так, у 1866 р. надійшло 45 000 крб, або 1 крб 50 коп. з однієї десятини, а в 1879 р. – 206 000 крб, або близько 5 крб з однієї десятини¹³.

В. Я. Колданов писав, що з розвитком капіталізму посилювалася лісоексплуатація. Лісові прибутки в бюджеті держави мали все більшу питому вагу. З 1873 по 1913 рр., тобто за 40 років, валовий прибуток від лісового господарства збільшився в 10 разів. У 1913 р. в казну

надійшло 96 млн крб. У 1898 р. витрати на заліснення становили тільки 0,49% від валового прибутку лісового господарства, що в 15 разів менше, ніж витрати на лісові культури в Пруссії. У 1913 р. витрати на лісопосадки не перевищували 8–10% від лісового прибутку¹⁴.

Про економічну користь від лісорозведення говорив і Ф. П. Кеппен. Він вважав, що в степу вигідно вирощувати деревину, придатну для дров та різних виробів. Так, в Юшанли деревина використовувалася та продавалася для плужних верстатів, дишлів, лопат, меблів, кілків тощо. У 1862 р. поселенці – меноніти Таврійської губернії брали для будівель навіть деревину береста та тополі. Стосовно того, чи можуть лісові насадження приносити грошовий прибуток, Кеппен зауважив, що «на землі, цілковито непридатній для зернових та інших польових рослин, тобто на так званому безумовно лісовому ґрунті, а особливо на сипучих пісках, солончаках – розведення лісових плантацій, **напевно, завжди буде вигідним**»¹⁵ (тут і далі переклад мій. – К. Р.).

На жаль, він не мав достатньо даних про ступінь вигідності степового лісорозведення, а міг тільки навести виписки з книг про продаж дерев у містечку меноніта Ф. Ф. Вібе в Юшанли за 4 роки – з 1849 до 1862 рр. Філіп Вібе мав 29 дес. лісової плантації, яку почав розводити на початку 1830-х рр. Звичайно, щоб дійти висновків про вигідність лісорозведення, необхідно знати і витрати на садіння, щорічні витрати для догляду за плантацією. Таких даних у Ф. П. Кеппена не було. Але за словами самого Вібе, прибутки стали більшими, ніж витрати приблизно через 25 років від початку лісорозведення. Так, у 1859 р. від продажу було отримано 745 крб 78 коп., у 1860 р. – 929 крб 5 коп., у 1861 р. – 995 крб 75 коп., а в 1862 р. – 1 272 крб 95 коп. Ці дані показують, що прибуток від продажу деревини з лісової плантації з кожним наступним роком тільки збільшувався. Але відсутня інформація про чистий прибуток.

Порівняно з Ф. П. Кеппеном, Л. Барк у своїй праці зміг більш детально розкрити питання про економічну вигідність степового лісорозведення. Для ґрунтового вирішення цього питання Барк здійснив різні пробні вирубки в насадженнях Великоанадольського лісництва, що знаходилося тоді у Катеринославській губернії, склав такий грошовий баланс, в якому рахунок на прибуток та витрати був роз-

рахований на 30 років. Усі витрати були призначені за припущенням до найнесприятливіших обставин, а оцінку отриманого лісового матеріалу зроблено за дуже низькою таксою. До речі, таку таксу було введено з метою призвичаїти навколишнє сільське населення користуватися відкритим у Великоанадольському лісництві ринком¹⁶ (табл. 1).

Таблиця 1

Грошовий баланс Великоанадольського лісництва з 1843 до 1873 р.

Предмети витрат та прибутку	Витрати		Прибуток	
	Початковий	Кінець 30-річного обороту рубки	Початковий	Кінець 30-річного обороту рубки
1	2	3	4	5
Підготовка саджанців за 2 роки до садіння	15 крб 84 коп.	75 крб 40 коп.		
Підготовка ґрунту за 1 рік до садіння	37 крб 60 коп.	179 крб 70 коп.		
Садіння саджанців	12 крб 70 коп.	54 крб 88 коп.		
Чотириразове очищення на першому році	23 крб 40 коп.	101 крб 13 коп.		
Доповнення насаджень	2 крб 51 коп.	10 крб 45 коп.		
Чотириразове очищення на другому році	23 крб 40 коп.	96 крб 31 коп.		
Чотириразове очищення на третьому році	23 крб 40 коп.	91 крб 73 коп.		
Посів жолудів	4 крб 50 коп.	17 крб 64 коп.		
Триразове очищення на четвертому році	10 крб 95 коп.	40 крб 88 коп.		
Триразове очищення на п'ятому році	10 крб 95 коп.	38 крб 93 коп.		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
Дворазове очищення на шостому році	7 крб 30 коп.	24 крб 72 коп.		
Дворазове очищення на сьомому році	7 крб 30 коп.	23 крб 54 коп.		
Одноразове очищення на восьмому році	3 крб 65 коп.	11 крб		
Разом витрат саме на культури	185 крб 53 коп.	766 крб 52 коп.		
Вартість інструментів з ремонтом	5 крб	21 крб 60 коп.		
Вартість будівель з ремонтом	10 крб	43 крб 21 коп.		
Утримування посадових осіб	25 крб	25 крб		
Орендна платня за землю протягом 31 року по 2 крб за рік	62 крб	62 крб		
Разом побічних витрат	102 крб	51 крб 81 коп.		
Перша прохідна рубка на 15-му році - 35 кубічних сажнів хворосту по 3 крб			5 крб	210 крб
Друга прохідна рубка на 23-му році - 700 дерев завдовжки 8 аршинів по 10 коп.			0 крб	
1 300 дерев завдовжки 6 аршинів по 5 коп.			5 крб	
15 кубічних сажнів хворосту по 3 крб			5 крб	
Разом			80 крб	252 крб

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5
Остаточна рубка насаджень на 30-му році: 650 дерев завдовжки 12 аршинів по 45 коп.			2 крб 50 коп.	
550 дерев завдовжки 9 аршинів по 18 коп.			37 крб 50 коп.	
550 дерев завдовжки 9 аршинів по 18 коп.			99 коп.	
650 дерев завдовжки 9 аршинів по 12 коп.			78 крб	
3 кубічних сажні дров по 6 крб			18 крб	
8 кубічних сажнів хворосту по 3 крб			24 крб	
10 кубічних сажнів хмизу по 90 коп.			9 крб	
Разом			658 крб	658 крб
Усього	87 крб 53 коп.	18 крб 33 коп.	43 крб	1120 крб

Чистий прибуток за 30 років становив 201 крб 67 коп., або щорічно по 6 крб 72 коп. Для правильної оцінки показаного чистого прибутку необхідно згадати, що середня орендна ціна за казенні землі на той час у Катеринославській губернії не перевищувала 1 крб 50 коп. за рік. Крім того, не слід забувати, що такого чистого прибутку досягла казна, яка ніколи не могла господарювати так інтенсивно, як це можливо для приватних осіб. До того ж на думку Л. Барка, урочні положення, взяті за основу при складанні цього грошового балансу, ще не досягли максимального зменшення витрат степового лісорозведення. Зрозуміло, що в 1880-х рр. у Великоанадольському лісництві проводилася низка систематичних дослідів, але результати можна було з'ясувати тільки через 5–6 років. Але сам Л. Барк із впевненістю стверджував, що передбачалося скорочення витрат на попередню оранку ґрунту перед садінням саджанців та на очищення насаджень від бур'янів, що при казенному лісорозведенні становить

лишні витрати. Для приватного ж господарства це очищення не було таким обтяжливим, тому що воно здійснювалося переважно в період з 15 квітня до 15 червня, коли постійні робітники та воли були більш-менш вільні в господарстві.

Аналізуючи відомості про валовий прибуток за 1888 р. по лісництвах Таврійської та Катеринославської губерній, можна дійти висновку, що не всі лісництва цих губерній, точніше, менша їх частина, мали чистий прибуток за цей рік¹⁷. Дані наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Відомості про валовий прибуток, витрати та чистий прибуток за 1888 р. по лісництвах Таврійської та Катеринославської губерній

Губернія, лісництво	Валовий прибуток	Витрати	Чистий прибуток
1	2	3	4
Таврійська:	10 827 крб	9 828 крб	998 крб
Бендуйське	24 коп.	41 коп.	83 коп.
Гіахчисарайське	6 303 крб 9 коп.	8 083 крб 58 коп.	
Південноберезьке	4 465 крб 30 коп.	12 999 крб 43 коп.	
Феодосійське	4 800 крб 71 коп.	8 105 крб 97 коп.	
Олешківське	4 453 крб 36 коп.	8 485 крб 58 коп.	
Бердянське	8 651 крб 52 коп.	12 381 крб 25 коп.	
Смнаторійське	680 крб 30 коп.	2 997 крб 95 коп.	
Прибуток, який не можна віднести до якоїсь певної лісової ділячі	21 104 крб 29 коп.	96 489 крб 68 коп.	
Катеринославська: Катеринославське	8 828 крб	3 392 крб 74 коп.	5 435 крб 26 коп.
Ростовське	4 274 крб 63 коп.	2 823 крб 70 коп.	1 450 крб 93 коп.
Велико-Михайлівське	6 676 крб 85 коп.	3 292 крб 59 коп.	3 384 крб 26 коп.

Закінчення табл. 2

1	2	3	4
Новомосковське	19 695 крб 41 коп.	3 407 крб 26 коп.	16 288 крб 15 коп.
Азовське	1 613 крб 77 коп.	10 359 крб	
Великоанадольське	10 198 крб 89 коп.	21 700 крб 12 коп.	
Верхньодніпровське	6 986 крб 21 коп.	9 686 крб 31 коп.	
Слов'яносербське	1 872 крб 64 коп.	4 102 крб 68 коп.	

Основними статтями прибутку в лісництвах були: продаж лісу, оброчні статті лісового відомства, господарського відомства та додаткові: від полювання, продажу комишу для скошення, від рибної ловлі тощо. Невеликий прибуток був від штрафів лісової охорони, а також за самовільні вирубки дерев та випасання худоби¹⁸. Зі звіту Бердянського лісництва за 1873 р. дізнаємося також про прибуток від продажу саджанців, великих дров, хмизу, трави в старих лісонасадженнях та виробного матеріалу¹⁹.

Характерними статтями витрат були: утримання лісного, його помічників, лісової охорони, утримання самих лісництв, ремонтування геодезичних інструментів, виплата за роботу вільнонайманим робітникам, культурні та лісові роботи, роз'їзні та господарська заготівля лісу²⁰.

Взагалі грошовий прибуток від степових лісонасаджень не міг досягти великих розмірів. Але треба розуміти, що лісові насадження (особливо лісосмути) мають важливе значення в степових районах нашої країни для сільського господарства. Ще в 1865 р. один невідомий лісничий писав, що в багатьох місцях Катеринославської та Таврійської губерній у 1864 р. від посухи загинули овочеві культури. Але в цей час у колоністів-менонітів урожай овочів був лише гіршим та в меншій кількості, ніж у звичайні роки. У поміщиків та селян посохли трави, загинули зернові культури, і їм загрожував голод, а у німців було все гаразд. Як помітив цей лісничий, різниця була тому, що меноніти краще обробляли ґрунт та мали більш досконалі

сільськогосподарські знаряддя праці, а головне, насаджували дерева по периметру ділянок, на які розбивалося все поле²¹. Ще тоді німці розуміли, як писав М. М. Степанов, що «лісосмуги в степу: 1) змінюють напрямок та значно послаблюють силу вітру; 2) більш рівномірно, ніж у відкритому степу, розподіляють снігові опади; 3) у зв'язку з останнім збільшується вологість ґрунту в просторі між лісосмугами та відміну від відкритого степу, збільшується період танення снігів; 4) стають більш помірними зимові та літні температури верхнього ґрунтового шару; 5) відносно збільшується вологість ґрунту під час посухи»²². У своїй праці М. Степанов також відзначив, що практичним результатом цих позитивних впливів є:

1) припинення або значне послаблення «чорних бур»;

2) відсутність вимерзання озимих у той час, коли на відкритих ділянках степу посів цілком гинув від морозів;

3) значні збільшення врожаю (від 12% до 260% від урожаю у відкритому степу), до того ж максимальна різниця спостерігалася в найбільш посушливі роки (для зернових культур).

Таким чином, невеликий чистий прибуток від лісонасаджень у степових районах одночасно збільшував прибуток урожаю в сільському господарстві. Не можна також забувати, що внаслідок непридатності земель для сільського господарства їх вилучають із аграрного фонду і передають у лісове господарство. Отже, значення та економічна вигідність від степового лісорозведення тільки зростають.

Додатковим прибутком від степового лісорозведення, особливо в минулому столітті, була лісова фауна, тобто розведення цінних промислових тварин або прибуток (хоча і невеликий) від платного полювання. Прибуток від полювання вже мав місце в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Так, влітку 1876 р. за ініціативою Лісового департаменту було внесено зміни щодо вартості квитка на полювання, а саме: чимість квитка вартістю 4 крб 50 коп. на полювання у казенних лісових дачах із співучасниками пропонувалися квитки на полювання з лягавим собакою на 1 день вартістю 50 коп., 2 дні – 1 крб, 3 дні – 1 крб 50 коп., з гончими собаками та загоничами на 1 день – 1 крб, 2 дні – 2 крб, 3 дні – 3 крб.²³ У рапорті від 5 березня 1888 р. було зазначено, що вартість річного квитка для мисливців Бердянського лісництва – 25 крб – була зовеликою для цього лісництва, де взимку

водилися в достатній кількості тільки зайці, а влітку – лише декілька лисиць. У зв'язку з цим прибуток від квитків становив декілька карбованців, а тому пропонувалося зменшити вартість квитка задля збільшення прибутку від полювання. Крім того, розвиток полювання сприяв би знищенню надмірної кількості зайців, які на той час дуже шкодили молодому лісові. Вартість річного квитка повинна була зменшитися до 3–5 крб, а Міністерство державного майна при цьому дозволило видавати квитки кзаргалам, які б мали коштувати ще дешевше²⁴.

В угоді про здачу в оренду на 1910 р. Мелітопольському товариству правильного полювання права полювати в Бердянській та Джекенлинській дачах Бердянського лісництва в пункті 4 зазначалося, що «за користування правом полювання Мелітопольське товариство правильного полювання зобов'язане внести в місцеве казначейство... 10 крб, а квитанцію віддати лісничому»²⁵. З архівних матеріалів відомо також, що укладали навіть контракти з Мелітопольським товариством полювання та рибної ловлі. Наприклад, такий контракт був укладений 30 грудня 1916 р. на віддачу в оренду права полювання в казенних дачах Бердянського лісництва строком на 1 рік – з 1 січня 1917 р. до 1 січня 1918 р. за 52 крб 20 коп. та 5 крб за садибу площею 0,5 десятин²⁶.

У 1912 р. завдяки лісничому в Бердянському лісництві вже був заснований Мисливський клуб. Відбувалося полювання на зайців, лисиць, значно менше на вовків, кабанів, із птахів – на куріпок, перепелиць, деркачів, куликів, голубів²⁷. Існувало навіть приміщення для цього клубу мисливців²⁸.

З вищенаведених матеріалів та архівних документів можна дійти висновку, що полювання в степових лісництвах мало деякий прибуток. До того ж таким чином знищувалася надмірна кількість зайців, що завдавали шкоду саджанцям та молодим деревам.

Отже, у XIX– на початку XX ст. степове лісорозведення було економічно вигідне. Зрозуміло, що великого прибутку лісонасадження не приносили, оскільки в степовій місцевості неможливе вирощування високоякісної деревини. Але завдяки позитивному впливу лісонасаджень на степовий клімат та, як наслідок, користі від них для сільськогосподарства економічний аспект степового лісорозведення набував важливішого значення і з кожним роком привертав увагу все більшої кількості населення та державних органів. Степове лісорозведення й

досі має значний вплив у першу чергу на сільське господарство, а частковий фінансовий прибуток лише збільшує його значення.

Примітки

¹Полежаев И. Лесоразведение в Херсонской губернии. – СПб., 1880.

²Кеттен Ф. П. Несколько слов о разведении лесов в степях Таврической губернии // Журн. Министерства Государственных Имуществ. – СПб., 1863. Ч. 84, отд. 2.

³Барк Л. Лесоразведение на юге России. – СПб., 1880.

⁴Колданов В. Я. Степное лесоразведение. – М., 1967.

⁵Генсірук С. А. Історія лісництва в Україні/С. А. Генсірук, О. І. Фурдич-ко, Н. С. Бондар. – Л., 1995.

⁶Степанов Н. М. Степное лесоразведение. – М.; Л., 1949.

⁷Генсірук С. А. Історія лісництва в Україні... – С. 151.

⁸Астрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний в 1853 году // Журн. М-ва Гос. Имуществ. Цив. и овл. хоз-во. – СПб., 1854. – Ч. 53. – № 4. – С. 104.

⁹Тяпкин о русских лесах // Там же. – 1864. – С. 279.

¹⁰Лесоводство // Цикл статей об устройстве Российской Империи. Таврическая губерния. – СПб., 1849. Ч. 2, г. 2. – С. 163.

¹¹Критическое обозрение Мещанских конопли на р. Молочной в 1847 году в общесоветском отношении // Зап. имп. о-ва сел. хоз-ва южной России. – СПб., 1847. – С. 66–67.

¹²Сведения о лесах и лесоводстве в Таврической и Екатеринославской губерниях и в Бессарабской области // Лесн. журн. – СПб., 1856. – № 14, прил. – С. 123.

¹³Полежаев И. Лесоразведение... – С. 87.

¹⁴Колданов В. Я. Степное лесоразведение... – С. 65.

¹⁵Кеттен Ф. П. Несколько слов ... – С. 10.

¹⁶Барк Л. Лесоразведение на юге России. – СПб., 1880. – С. 10–11.

¹⁷Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 81, спр. 2596, арк. 253. – Далі: ДААРК.

¹⁸Там же. – Арк. 96–98.

¹⁹Державний архів Запорізької області. – Ф. 250, спр. 23, арк. 2–5. – Далі: ДЛЗО.

²⁰ДААРК. – Ф. 81, спр. 2596, арк. 94–95.

²¹Из записной книжки проезжего лесничего // Журн. М-ва Гос. Имуществ. Сел. хоз-во и лесоводство. – Б.м., 1865. – Ч. 90, отд. 2. – С. 251.

²²Степанов Н. М. Степное лесоразведение... – С. 186.

²³ ДАЗО. – Ф. 250, спр. 28, арк. 104.

²⁴ Там же. – Спр. 55, арк. 7.

²⁵ Там же. – Ф. Р. 4028, спр. 1, арк. 1.

²⁶ Там же. – Арк. 123.

²⁷ Там же. – Арк. 77.

²⁸ Там же. – Арк. 79.

Надійшла до редколегії 16.02.05

А. Г. Перетокни, Ю. Н. Чекушина

Днепропетровский национальный горный университет

Н. Ф. фон ДИТМАР: ПОПЫТКА ПЕРСОНОГРАФИИ

Проаналізована діяльність М. Ф. фон Дітмара, представника відомого в Росії дворянського роду Дітмарів, на посаді редактора галузевого видання «Горнозаводской листок» – друкованого органу Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на початку ХХ ст.

В исследовании генезиса предпринимателей Украины важное место принадлежит воссозданию их социального портрета. При изучении социальной структуры украинского общества периода, который наступил после 1861 г., в центре внимания историков длительное время находился рабочий класс. В многочисленных изданиях проанализирован процесс формирования украинского пролетариата, его экономическое и правовое положение, количественный и качественный состав. В то же время практически не изученной оставалась история становления украинских предпринимателей, о чём свидетельствует наличие одной монографии¹ и нескольких статей, посвящённых торгово-промышленному слою населения Украины конца XIX – начала XX ст.² Причём ракурс этих научных работ направлен на освещение деятельности предпринимателей либо по реализации экономической политики правительства, либо – их меценатства. В тени остаются общественная работа и научные изыскания отдельных представителей данного социального слоя. Между тем исследование жиз-